

σωλείω τῆς Κωνσταντίνης. Ὁ Ch. Bayet ἀποδείξας διὰ πολλῶν ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν δὲν δύναται ν' ἀνήκει εἰς τὴν Σ' ἑκατονταετηρίδα, ὑποθέτει ὅτι ἡ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ χρονολογία εἶναι ἡ τῶν Σελευκιδῶν, ὁπότε ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ ἔτος 389, προσθέτει δ' ὅτι δὲν εἶναι σπάνια τὰ παραδείγματα τοιαύτης χρονολογήσεως ἐν Φοινίκη. Καί εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ἐζήτησαν ν' ἀποδείξωσιν ὅτι ἡ παλαιογραφία τῆς ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς τοῦ δαπέδου τούτου καταβιβάζει αὐτὸ πέραν τῆς Ε' ἑκατονταετηρίδος, ἀλλὰ τὴν ἀπόδειξιν ταύτην ἀποκρούει σαφῶς καὶ πειστικῶς ὁ αὐτὸς Bayet, προσκομίζων παραδείγματα ἐξ αὐτῆς τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος, ἀνάλογα κατὰ τὸν τύπον πρὸς τὴν προκειμένην ἐπιγραφὴν.

Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Τύρου παρ' ὅλην τὴν τεχνικὴν αὐτοῦ ἐντέλειαν εἶναι ὅμως κατὰ τοῦτο δευτερευούσης σημασίας καθ' ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ σύστημα τῶν πρὸς ἐπίστρωσιν χρησιμοποιουμένων, δὲν δύναται δὲ νὰ ἔχη τὴν ἀξίαν ἣν θὰ εἶχεν ἕτερον ἐκ τῶν κοσμοῦντων τὰ φανώματα τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ βασιλικῶν τῶν χρόνων τούτων. Τοιοῦτον ψηφιδωτὸν εὑρέθη ἐν τινι πολίσματι τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τοῦ δουκὸς de Luynes, ἀλλὰ δημοσιευθὲν ἄνευ εἰκόνης καὶ λεπτομεροῦς περιγραφῆς δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ τὴν προσήκουσαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης. Ἐν γένει δ' ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους παρατηρεῖται μεγίστη σπάνις ψηφιδωτῶν, μεμονωμένα δὲ καὶ ἡκρωτηριασμένα λείψανα δαπέδων μόνον εὑρηνται σποράδην κατὰ τὰς ἀπὸ τριακονταετίας γενομένας ἐν ταῖς χώραις αὐτῆς ἀνασκαφάς. Πλὴν τοῦ μεγάλου ψηφιδωτοῦ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἀγίου Γεωργίου, περὶ οὗ κατωτέρω γενήσεται λόγος, οὐδὲν ἕτερον παράδειγμα ψηφιδωτῆς τοιχογραφίας προγενέστερον τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑφίσταται, καίτοι βέβαιον εἶναι ὅτι καὶ ἐνταῦθα, ὡς ἐν τῇ Δύσει, πολυπληθὴ μνημεῖα διεκοσμήθησαν διὰ τοιούτων εἰκόνων. Εἰς τὸν ἀφανισμόν τοῦτον συνετέλεσαν πρὸ παντὸς αἱ πολιτικαὶ θύελλαι, αἵτινες ἐπῆλθον εἰς τὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἡ ἐν αὐταῖς ἐπικράτησις τοῦ ἀσπονδοτάτου πολέμου τῶν ὁμοιωμάτων, τοῦ ἰσλαμισμοῦ.

Ἰνα τις ἐπανεύρῃ τὴν διακοπτομένην συνέχειαν τῆς βαθμιαίως μορφουμένης χριστιανικῆς ψηφιδογραφίας, δεόν αὐτῇς νὰ ἐπαναστρέψῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἐν ᾗ περιεσώθη τὸ μοναδικὸν διὰ τὴν ἐν αὐτῇ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν διατήρησιν ποικίλων μνημείων μουσεῖον, ἡ Ῥάβεννα, ἥτις ἀληθῶς διὰ τὴν χριστιανικὴν, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν παλαιοβυζαντιακὴν

τέχνην ὑπῆρξε δευτέρα Πομπηία. Δυσχερῶς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀρχαίας ἢ τῆς μεσαιωνικῆς καλλιτεχνίας σημειοῦται τοιοῦτο φαινόμενον πόλεως ἥτις ν' ἀναπαριστᾷ τοσοῦτον ἐναργῶς διὰ τῶν πολλῶν αὐτῆς μνημείων μεγαλείον χρόνων παρωχημένων, ἐπαναφέρουσα εἰς τὴν μνήμην ζωηρῶς κοινωνίαν ἥτις ὑπὸ ὅλως διάφορον τοῦ νῦν πνεῦμα ἔδρασεν ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς. Οὐδαμοῦ δύναται τις νὰ κατανοήσῃ τὴν βυζαντιακὴν τέχνην ὅσον ἐνταῦθα μεθ' ὅλων αὐτῆς τῶν ἐλαττωμάτων καὶ τῶν ἀρετῶν. Καίτοι δ' ἐν τοῖς ψηφιδωτοῖς τῶν πρώτων χριστιανικῶν μνημείων τῆς πόλεως εὗρηται συγκεκριμένος ὁ χαρακτήρ τῆς ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἀρχηγόνου χριστιανικῆς καὶ τῆς παλαιοβυζαντιακῆς τέχνης, ὅμως ἡ ὑπεροχὴ τῆς δευτέρας εἶναι ἐν παντὶ κατάδηλος. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀκμῆς ἐκδηλοῦται ἐνταῦθα ἡ ἰσχυρὰ ἐπίδρασις τῆς Ἀνατολῆς. Ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ ὀργανισμῷ αὐτῆς κατὰ μέγα μέρος ἐκυριάρχει τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον, οἱ πλείστοι δ' ἐπίσκοποι, οἵτινες προέστησαν τῆς πόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἔφερον ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐλληνικά. Κατ' αὐτὴν δὲ τὴν Ε' ἑκατονταετηρίδα οἱ τεχνῖται οἱ ἀνεγείραντες καὶ διακοσμήσαντες τοὺς ναοὺς τῆς πόλεως προήρχοντο ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, πρὸς ἣν ὑπῆρχε συνεχὴς ἐπικοινωνία¹.

Τὰ ἐν Ῥαβέννῃ μνημεῖα ἔτυχον ἐπιμελοῦς ἐρεῦνης κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, πολυάριθμα δ' εἶναι τὰ δημοσιευθέντα περὶ αὐτῶν βιβλία, εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ εἴτε κατὰ μέρος², πρωτεύουσι δὲ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ψηφιδωτά. Ἀλλὰ καὶ πηγῶν παλαιῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἵδρυσιν καὶ τὴν διακόσμησιν τῶν μνημείων τούτων δὲν στερούμεθα, πολυτιμόταται δὲ πασῶν εἶναι αἱ εἰδήσεις ὅσας παρέχει ἡμῖν περὶ αὐτῶν τὸ *Libet pontificalis ecclesiae Raven.* (συγγραφὴν κατὰ τὴν Θ' ἑκατονταετηρίδα).

Τὰ παλαιότατα χριστιανικὰ ψηφιδωτά τῆς Ῥαβέννης ἀνάγονται εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς Ε' ἑκατονταετηρίδος, περικλειόμενα ἐντὸς δύο μνημείων οὐχ ἥττον σπουδαίων διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτῶν κατα-

¹ Leharté *Hist des arts industriels* τόμ. IV, σελ. 177. Πρβλ. Bayet, *Recherches* σελ. 81.

² Ciampini, *Vetere monumenta*, 1690. — Quast, *Die altchristl. Bauwerke von Ravenna*, Berlin 1842. — Rahne, *Ein Besuch in Ravenna* (Jahrb. f. Kunstwissensch., her. v. A. von Zahn, Leipzig 1868). — J. P. Richter, *Die Mosaiken von Ravenna*, Wien 1878. — Diehl, *Ravenna*, Paris 1885. — Συλλογὴν δὲ ὑπερτετρακοσίων φωτογραφιῶν τῶν ἐν Ῥαβέννῃ ναῶν καὶ ἔργων τέχνης ἐδημοσίευσεν ὁ αὐτόθι φωτογράφος Ricci.

σκευήν. Τὸ πρῶτον τῶν μνημείων τούτων εἶναι τὸ καλούμενον *Βαπτιστήριον τῶν Ὁρθοδόξων* (*S. Giovanni in Fonte*), ὅπερ λέγεται ἰδρυθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Οὕρσου († 396), διεκοσμήθη ὁμῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Νέωνος (430). Κατ' ἄλλους αὐτὸς οὗτος ὁ Νέων μετεποίησεν εἰς βαπτιστήριον τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ὅπερ πρότερον ἦτο λουτρῶν ῥωμαϊκός. Ὅπως ποτ' ἂν ᾔ, ἡ κατασκευὴ τοῦ μνημείου παρουσιάζει τὸν συνήθη τύπον τῶν χριστιανικῶν βαπτιστηρίων· τὸ διάγραμμα αὐτοῦ εἶναι ὀκτωγώνιον, μετὰ ὀροφῆς ἣτις ἔσωθεν μὲν παρουσιάζει ὄψιν ἡμισφαιρίου, ἔξωθεν δὲ καταλήγει εἰς ἓν εἶδει πυραμίδος χαμηλῆς στέγην, σχηματιζομένην ὑπὸ ὀκτὼ τομέων. Αἱ τέσσαρες ἀντιστοιχοὶ πλευραὶ τοῦ ὀκτωγώνιου διανοίγονται ὑπὸ κογχῶν ἐν εἶδει μυάκων, οὕτως ὥστε τὸ διάγραμμα τοῦτο ἐν τῇ βάσει καθίσταται τετραγωνικὸν μετὰ στρογγύλων γωνιῶν. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ μνημείου οὐδὲν τὸ ἐξαιρετικὸν παρουσιάζει, ἐσωτερικῶς ὁμῶς ἡ διάθεσις αὐτοῦ εἶναι σύμμετρος καὶ ἁρμονικὴ· ὀκτὼ κίονες περιθέουσι κύκλῳ τὸ ὀκτωγώνιον, ἀνέχοντες τόξα δι' ὧν ἰσοσταθμεῖται τὸ βάρος τῶν ὑπερκειμένων τοίχων, ἄνωθεν δ' αὐτῶν εὐρηται δευτέρα σειρὰ μικροτέρων κιόνων μετὰ τόξων ὁμοίων περιβαλόντων τὰ ἐν τοῖς διαστήμασιν ἀνοιγόμενα παράθυρα. Ἡ ψηφιδωσις καλύπτει τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ βαπτιστηρίου ἀπὸ τῆς ἡμισφαιρικῆς ὀροφῆς μέχρι περίπου τοῦ ὕψους τῶν στύλων, ἀξιολογώταται δὲ τῶν εἰκόνων εἶναι αἱ εὐρισκόμεναι ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μέρει, ἐν οἷς διαπρέπει τὸ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ τρούλλου ἐν δίσκῳ ψηφοθέτημα, ὅπερ εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιωτάτων λειψάνων τῆς ἐν Ῥαβέννῃ χριστιανικῆς τέχνης. Ἐν τούτῳ παρίσταται ἡ βάπτισις τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ἔδαφος τῆς συνθέσεως εἶναι χρυσοῦν· ἀριστερὰ τῷ ὁρῶντι εἰκονίζεται βραχὴ δὲ ὄχθη τοῦ Ἰορδάνου ποταμοῦ, ἔχουσα ἐγκατεσπαρμένα μεταξὺ τῶν βράχων ἀραιὰ τινὰ φυτὰ μετ' ἀνθέων, εἰς τὸ χεῖλος δ' αὐτῆς ἵσταται Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τὸν ἀριστερὸν πόδα ἐρείδων μικρὸν ὑψηλότερον τοῦ δεξιοῦ, περιβαλλόμενος δὲ μόνον διὰ ἱματίου, ὅπερ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καταπίπτον καλύπτει μόνον μέρος τοῦ στήθους καὶ τὴν ὀσφύν· ὁ ἐκτεινόμενος δεξιὸς αὐτοῦ βραχίον μετὰ τῆς ὠμοπλάτης καὶ αἱ κνῆμαι μέχρι τῶν μηρῶν ἀπομένουσι γυμνά. Περὶ τὴν κεφαλὴν ὁ Πρόδρομος φέρει στέφανον δόξης, ἔχει δὲ μακρὰν κόμην κατερχομένην πρὸς τὸν αὐχένα καὶ βραχὺ σφηνοειδὲς τὸ γένειον, περιχέει δὲ δι' ὀστράκου τὸν Ἰησοῦν, ὅπερ ὕψοι διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς φέρει μέγαν σταυρὸν κατάκοσμον. Ὁ δὲ Ἰησοῦς

παρίσταται κατ' ἐνώπιον γυμνός, μόνον περὶ τὴν ὀσφύν ἔχων ὀθόνην καὶ μετὰ τῶν βραχιόνων κρεμαμένων, ἐμβεβαπτισμένος ἐντὸς τοῦ ὕδατος μέχρι τῆς γαστροῦ· ἔχει καὶ οὗτος βραχὺ σφηνοειδές τὸ γένειον, κόμην δὲ μακρὰν καὶ βοστρυχώδη, ἀπλουμένην πρὸς τοὺς ὤμους· τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ περιβάλλει ὁ στέφανος τῆς δόξης, ἄνωθεν δ' ἐγγύτατα αὐτοῦ καταχέει ὁ Πρόδρομος τὸ ὕδωρ. Ἄλλ' ἐκεῖνο ὅπερ προσδίδει

Εἰκ. 58. Ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ, ψηφιδωτὸν ἐκ τοῦ ἐν Ταβέννῃ Βαπτιστηρίου τῶν Ὁρθοδόξων (Bayet).

ἐξαιρετικὴν σημασίαν εἰς τὴν σύνθεσιν ταύτην εἶναι ἡ δεξιὰ τῷ Ἰησοῦ ἐκ τοῦ ὕδατος ἐν προτομῇ προκύπτουσα μορφή, ἥτις εἶναι προσωποποίηση τοῦ Ἰορδάνου ποταμοῦ, κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἧς αἱ ἀναμνήσεις διετηροῦντο εἰσέτι ζωηραὶ καθ' οὓς χρόνους διεκοσμεῖτο τὸ βαπτιστήριον. Ὁ Ἰορδάνης εἰκονίζεται γέρων βαθυπώγων, ἐστερμμένην διὰ στεφάνου ἔχων τὴν κεφαλὴν, ἐκτείνων ὀθόνην δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν πρὸς τὸν Ἰησοῦν καὶ φέρων κάλαμον μετὰ θυσάνου καὶ φύλων· δι' αὐτοῦ καὶ δι' ἀγγείου παρὰ τὴν ὀθόνην, ἀνεστραμμένου, ἐξ οὗ

ρέει ὕδωρ, συμβολίζεται ἡ ιδιότης τῆς εἰκονιζομένης προτομῆς. "Ανωθεν αὐτῆς ἐν τῷ πεδίῳ εὑρηται ἡμιεξίτηλος ἡ ἐπιγραφὴ IORD[ANUS]. Ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰησοῦ παρίσταται τὸ χαρακτηρίζον τὴν σκηνὴν ταύτην "Αγιον Πνεῦμα ἐν εἵδει περιστερᾶς κατακορύφως κατερχομένης καὶ μετ' ἀναπεπταμένων πτερύγων.

Μετὰ τὸν δίσκον τοῦ βαπτίσματος περιθέει κύκλῳ πλατεῖα ταινία ψηφιδώσεως, ἐν ᾗ εἰκονίζονται οἱ δώδεκα ἀπόστολοι ἱστάμενοι κατ' ἐνώπιον ἢ ἐν κατατομῇ, ἐνδεδυμένοι κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον διὰ χιτῶνων καὶ ἱματίων καὶ φέροντες στεφάνους, ἀποτελοῦντες δ' οἶονεὶ τιμητικὴν συνοδείαν τοῦ βαπτιζομένου κυρίου αὐτῶν. Τὸ ἔδαφος τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου εἶναι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τῆς βαπτίσεως κυανοῦν. Καίτοι δ' ὁ μουσειωτὴς πάντας τοὺς ἀποστόλους ἀπεικόνισεν ὁμοιομόρφως ἐνδεδυμένους, ὅμως διὰ τῆς ποικιλίας τῆς στάσεως καὶ τῆς διαφορᾶς τῆς φυσιογνωμίας κατώρθωσε νὰ ἀποφύγῃ τὴν μονοτονίαν τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῆς περιβολῆς¹. Μεταξὺ τῶν ἀποστόλων ἰδίᾳ διακρίνονται ὡς ἐκ τῆς στερεοτύπου φυσιογνωμίας αὐτῶν οἱ κορυφαῖοι Πέτρος καὶ Παῦλος. Εἰς τὰ διαστήματα παρὰ τοὺς πόδας τῶν ἱσταμένων μορφῶν ὁ μουσειωτὴς παρενέβαλεν εἰκόνας κοσμητικῶν φυτῶν μετὰ μεγάλων φύλλων.

Μετὰ τὴν ζώνην ταύτην ἔπεται ἑτέρα, ἣτις κατέρχεται μέχρι τῶν ἀψίδων, αἵτινες περιβάλλουσι τὰ παράθυρα. Ἡ ζώνη αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ πολλῶν μικρῶν θεμάτων, ἅτινα ἔχουσι καθαρῶς διακοσμητικὸν χαρακτήρα, οἷον θρόνων, δρυράκτων, βωμῶν φερόντων ἐπ' αὐτῶν ἡνεωγμένα εὐαγγέλια κτλ., ταῦτα δὲ περιέχονται ἐν φανώμασιν ὀριζομένοις ὑπὸ κιόνων μετὰ ἐπιστηλίων ὁμοίως διὰ ψηφιδώσεως εἰκονιζομένων. Ὁ πλοῦτος τῆς διακοσμήσεως ταύτης καὶ ἡ ἀφθονία τῶν θεμάτων, καίτοι δὲν μαρτυροῦσι πολλὴν φιλοκαλίαν, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὰ τῆς φροντίδος μεθ' ἧς ἐπεδίωκον τὴν ἐπίδειξιν ἐν τοῖς ψηφιδωτοῖς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Ἡ διακόσμησις ἐξακολουθεῖ καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ κάτωθεν τῆς ζώνης ταύτης. Καὶ τὰ μὲν διαστήματα τὰ μετὰ τῶν τόξων καλύπτουσι βλαστοειδῆ κοσμήματα, εἰς τὸ ἀνώτερον δὲ μέρος αὐτῶν εὑρηνται εἰκόνες συμβολικαὶ ἀνακαλοῦσαι εἰς τὴν μνήμην τοὺς ἀπλοῦς τύπους τῆς ἀρχεγόνου τέχνης. Οὕτω ποῦ μὲν εὑρηνται ἀντωποὶ ἐν μέσῳ φυλλώματος δύο ἑλαφοὶ, ποῦ δὲ δύο ταοὶ ἢ περιστεραί. Ὅμοια συμβολικὰ

¹ Bayet, Recherches, σελ. 82.

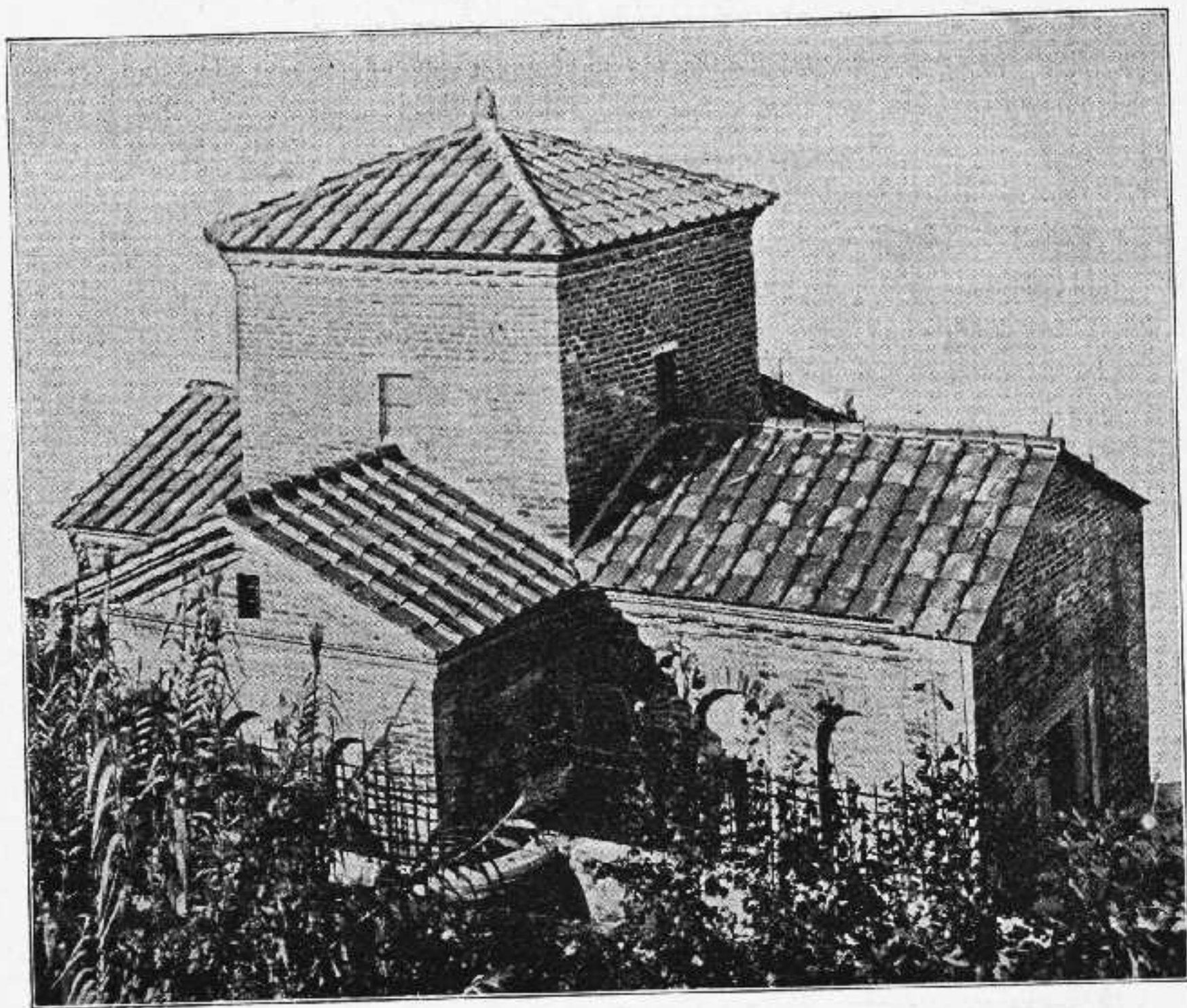
Εἰκ. 59. Ἑσωτερικὸν Βαπτιστήριον Ὁρθόδοξον (ἐκ φωτογραφίας Alinari).

θέματα, πτηνῶν μάλιστα, εὐρηνται ἄνωθεν καὶ ἐκατέρωθεν τῶν παραθύρων. Τὰ δ' ἐν τῷ μεταξύ φατνώματα καλύπτουσιν εἰκόνες ἀνδρῶν ἐν λευκῇ χιονώδει περιβολῇ, οἵτινες κατὰ τὴν πιθανωτάτην ὑπόθεσιν παριστῶσι προφήτας τῆς Π. Διαθήκης. Τὴν βάσιν τῶν παραθύρων περιθεῖ διαζώμα, κάτωθεν δ' αὐτοῦ ἐξακολουθεῖ ἡ ψηφιδωσις ἐξικνουμένη μέχρι τῶν στύλων τῶν ἀνεχόντων τὴν κατωτέραν σειρὰν τῶν τόξων. Αἱ μὲν τέσσαρες ἀντίστοιχοι κόγχαι τοῦ βαπτιστηρίου δὲν φέρουσιν εἰμὴ ἐν τῇ στεφάνῃ ἀπλὴν ταινίαν ἐκ ψηφιδῶν, τὰ δ' ἄλλα τέσσαρα ἀψιδωτὰ φατνώματα φέρουσι γεωμετρικὰ κοσμήματα μὴ παρουσιάζοντά τι τὸ ἄξιον λόγου ὑπὸ τεχνικὴν ἐποψιν. Ἀξιολογωτάτη ὁμῶς εἶναι ἡ ἄνωθεν τῶν ἀψιδῶν τούτων ἐν τοῖς διαστήμασι ψηφιδωσις, ἥτις ἀποτελεῖται ἐξ ἐλικοειδῶν φυλλωμάτων τεχνικώτατα καὶ μετὰ πολλῆς καλαισθησίας ἐξεργασμένων καὶ ἅτινα περιβάλλουσι μορφὰς ἀνθρώπων ὡσαύτως μετὰ πολλῆς τέχνης εἰκονιζομένων. Οἱ στῦλοι ἐφ' ὧν καταλήγουσι τὰ ἄκρα τῶν τόξων, φέρουσι σύνθετα κιονόκρανα μετὰ ἐπιθημάτων κοσμουμένων διὰ σειρὰς φύλλων ἀκάνθου. Εἶναι δ' οἱ στῦλοι οὗτοι νῦν ἐπικεχωσμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον, τοῦ νῦν ἐδάφους ὅντος πολλῷ ὑψηλοτέρου τοῦ ἀρχικοῦ.

Τοιαύτη εἶναι ἐν συνόλῳ ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ βαπτιστηρίου τῶν Ὁρθοδόξων, ἐμποιοῦσα εἰς τὸν θεατὴν, ὡς ἐκ τῆς ποικιλίας καὶ τῆς πολυχρωμίας τῶν ἀντικειμένων, λίαν εὐάρεστον ἐντύπωσιν. Εἶναι τὸ μνημεῖον τοῦτο ἐκ τῶν ὀλίγων ὅσα διετήρησαν ἀλώβητον σχεδὸν τὸν διακοσμον αὐτῶν διὰ μέσου τοσούτων περιπετειῶν, καίτοι δὲ πολλάκις, ὡς ἐν Ἰταλίᾳ εἴθισται, ἐγένοντο ἐν τῇ ψηφιδώσει ἐπισκευαί, οὐχὶ πάντοτε μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς, ὁμῶς αὐταὶ δὲν παρέβλαψαν τὸ ἀρχαιοπρεπὲς τοῦ συνόλου. Αἱ νεώτεραι τῶν ἐπισκευῶν ἐγένοντο ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ μεταξύ τῶν ἐτῶν 1865 καὶ 1885.

Εἰς τὴν λαμπρότητα τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς πόλεως συνετέλεσεν ἡ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐκλογή τῆς Ῥαβέννης ὡς πρωτεύουσας τοῦ δυτικοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἀφ' ὅτου ἐχωρίσθη ἡ αὐτοκρατορία εἰς δύο τμήματα. Ὁ Ὀνώριος ἐγκατασταθεὶς ἐν αὐτῇ ποικιλοτρόπως προσεπάθησε νὰ καταστήσῃ τὴν νέαν μητρόπολιν ἀνταξίαν τῆς ἀντιζήλου αὐτῆς Ῥώμης, κατὰ τὸ πλῆθος καὶ τὸν πλοῦτον τῶν χριστιανικῶν μνημείων. Εἰς τοῦτο δὲ μάλιστα συνετέλεσε τὸ ζωηρὸν θρησκευτικὸν αἶσθημα καὶ ἡ ἐλευθεριότης μεθ' ἧς ἐδαπάνηα πρὸς ἰδρυσιν καὶ διακόσμησιν ναῶν ἡ ἀδελφὴ αὐτοῦ ἡ ὕστερον αὐτοκράτειρα Γάλλα Πλακιδία, σύζυγος Βαλεντινιανοῦ τοῦ Γ' καὶ θυγάτηρ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου. Καὶ

περὶ μὲν τῶν βασιλικῶν ὅσαι τῇ ἀρωγῇ αὐτῆς ἰδρύθησαν ἐν Ῥαβέννῃ ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Ἀτυχῶς αὐταὶ καίτοι βέβαιον εἶναι ὅτι ἦσαν κατὰ κράτος διὰ λαμπρῶν ψηφιδωτῶν, ὅμως οὐδὲν σχεδὸν διετήρησαν ἐξ αὐτῶν· οὐχ ἥττον τὴν ἑλλειψιν ταύτην ἀναπληροῖ προσηκόντως τὸ δεύ-

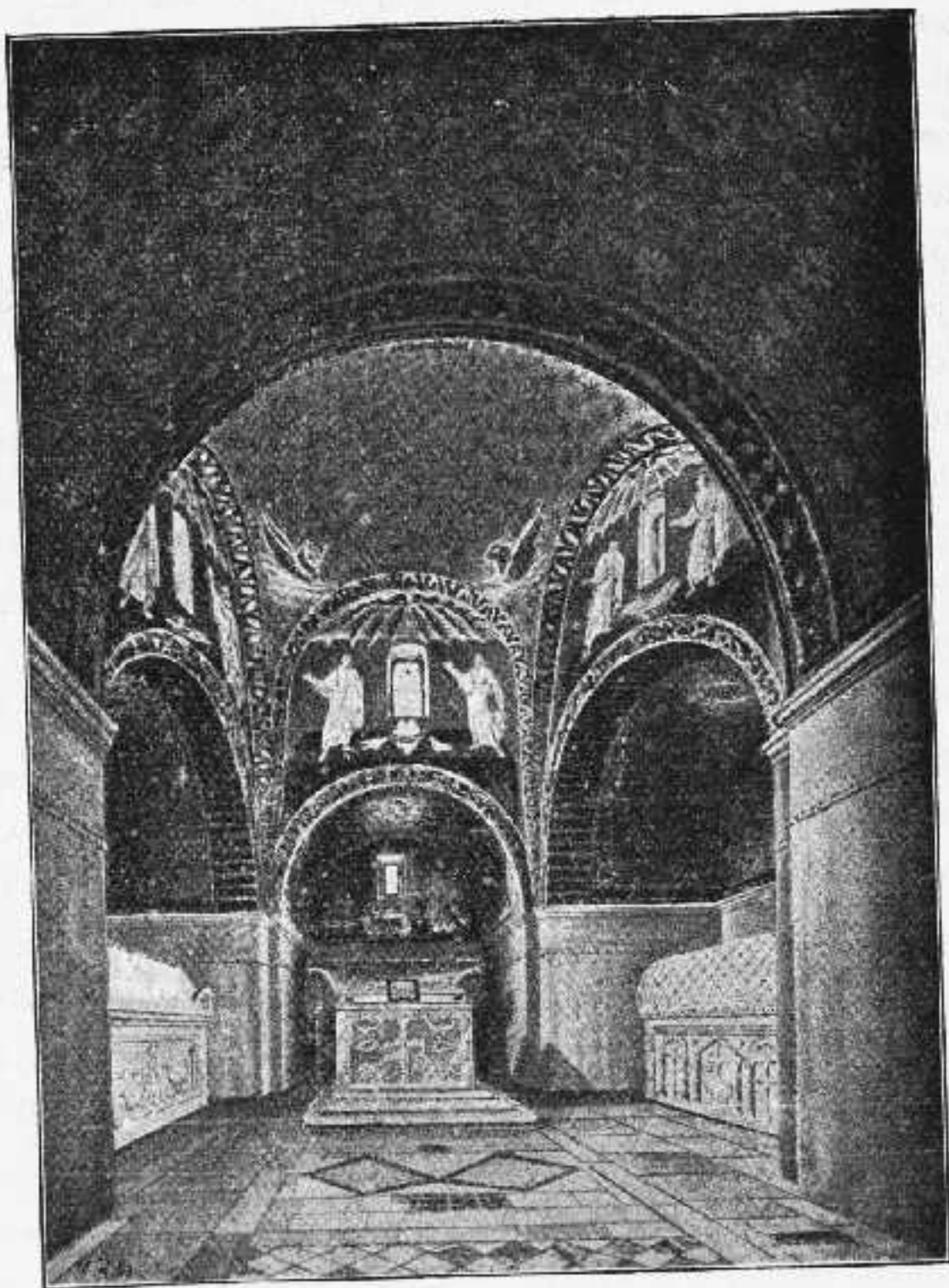
Εἰκ. 60. Τὸ Μανσῶλειον τῆς Πλακιδίας (ἐκ φωτογραφίας Alinari).

τερον τῆς περιόδου ταύτης μνημεῖον τὸ περισσῶζον ψηφιδωτὰ ἐφάμιλλα πρὸς τὰ τοῦ βαπτιστηρίου. Τοῦτο εἶναι τὸ μανσῶλειον τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, γνωστότερον ὡς μανσῶλειον τῆς Πλακιδίας, νῦν δὲ τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῶν ἁγίων Ναζαρίου καὶ Κελσίου (SS. Nazario e Celso). Ἐν αὐτῷ εὗρηνται κατὰ χώραν, ὡς καὶ ἐν τῇ εἰκόνι 61 δηλοῦται, τρεῖς μεγάλοι καὶ μετὰ γλυπτικῶν χριστιανικῶν συμβόλων

σαρκοφάγοι ἐκ μαρμάρου, ὧν ἡ μὲν ἐν τῷ βάθει τοῦ ἔναντι τῇ εἰσόδῳ σκέλους εἶναι τῆς Πλακιδίας, ἥς τὸ σῶμα ἐκάθη κατὰ τὸ 1577· ἡ πρὸς δεξιὰ περικλείει ἔτι τὰ λείψανα τοῦ αὐτοκράτορος Ὀνωρίου ἀδελφοῦ τῆς Πλακιδίας καὶ ἡ πρὸς ἀριστερὰ τὰ Κωνσταντίου τοῦ Γ', δευτέρου τῆς Πλακιδίας ἀνδρὸς καὶ πατρὸς Βαλεντινιανοῦ τοῦ Γ'. Παρὰ τῇ εἰσόδῳ εὑρίνται δύο ἕτεραι σαρκοφάγοι. Τοῦ μνημείου τούτου δὲν εἶναι μόνον πολυτιμότερος διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς τέχνης ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, διότι τὸ μαυσωλεῖον εἶναι τὸ δεύτερον γνωστὸν ὑπόδειγμα τοῦ σταυροειδοῦς ρυθμοῦ, ὅστις ὡς εἶδμεν ἄνωτέρῳ (σελ. 67 κ. ἐ.) ἐξεπήγασεν ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ὑπογείων νεκρικῶν μνημείων τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ λαμπρὰ κατακόμβη τῆς Παλμύρας, ὡς διὰ μακρῶν ἐξεθέσαμεν, ἐπόμενοι ταῖς μελέταις τοῦ κ. Strzygowski, εἶναι τὸ κάλλιστον πρότυπον τοῦ τοιοῦτου ρυθμοῦ. Τὸ μαυσωλεῖον τῆς Πλακιδίας ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς παρουσιάζει σχῆμα σταυροῦ, ἔχον τὰ μὲν τρία τῶν σκελῶν ἴσα, τὸ δὲ πρὸς τὴν εἰσόδον μακρότερον. Ἡ ἐξωτερικὴ αὐτοῦ ὄψις οὐδεμίαν παρουσιάζει διακόσμησιν· τὰ σκέλη ἔχουσι κεκλιμένας συνήθεις στέγας, τὸ δὲ κέντρον, δι' οὗ σχηματίζεται ὁ ἐν τῷ μέσῳ τρούλλος, ἐξωθεν εἶναι τετραγωνικόν καὶ καλύπτεται ὑπὸ στέγης ἐχούσης σχῆμα χθαμαλῆς πυραμίδος. Ἡ ἐσωτερικὴ ὁμῶς αὐτοῦ διαρρύθμισις εἶναι πολλῶ τεχνικωτέρα. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ κορυφοῦνται εἰς ἡμικυλινδρικὰ θολωτά, τὸ δ' ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τῶν ἄκρων τῶν θολωτῶν τούτων σχηματιζόμενον τετράγωνον ἔχει τὰς πλευρὰς τοξοειδεῖς, ἐπ' αὐτῶν δὲ καὶ τῶν μεταξὺ κωνοειδῶν θολωτῶν (trompes) ὑψοῦται ὁ τρούλλος. Τὸ τοιοῦτον σύστημα εἶναι, ὡς προείπομεν, ἐξελιξίς τοῦ ρυθμοῦ τῶν νεκρικῶν μνημείων τῆς Ἀνατολῆς. Ἐνταῦθα κατὰ τοῦτο ἐτροποποιήθη τὸ διάγραμμα, ὅτε ἐχρησιμοποίησαν μόνον ἐν τῷ μέσῳ τὸν τρούλλον, ἐνῶ εἰς τὰ σκέλη μετεχειρίσθησαν τὰ ῥωμαϊκὰ θολωτά. Ἐν τῷ δευτέρῳ γνωστῷ ὑποδείγματι τῆς τοιαύτης ἀρχιτεκτονικῆς, τῷ ναῷ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει, μετεχειρίσθησαν τρούλλους τόσον ἐν τῷ μέσῳ ὅσον καὶ εἰς τὰς στέγας τῶν σκελῶν.

Ὁ διάκοσμος τοῦ μαυσωλείου ἀποτελεῖται ἐκ ψηφιδώσεως, ἥτις καλύπτει τὸν τρούλλον, τὰ ἡμικυλινδρικὰ θολωτά, τὰ φατνώματα εἰς ἃ καταλήγουσι ταῦτα καὶ τὰ σχηματίζοντα τὸ τετράγωνον τὸ καλυπτόμενον ὑπὸ τοῦ τρούλλου. Καὶ ἐν μὲν τῷ κέντρῳ τοῦ τρούλλου εὑρεται ἀπλοῦς σταυρὸς χρυσοῦς ἐπὶ ἐδάφους κυανοῦ βυθυχροῦ, ἔχοντος ἐγκατε-

σπαρμένους χρυσοῦς ἀστέρας, δι' ὧν κατὰ τὸ ἔθος τῆς χριστιανικῆς τέχνης συμβολίζεται ὁ οὐρανός. Εἰς δὲ τὰ τέσσαρα κωνοειδῆ θολωτὰ εἰκονίζονται τὰ γνωστὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Τὰ περίξ τοῦ τρούλλου τέσσαρα τοξοειδῆ φατνώματα φέρουσι ψηφιδωτάς εἰκόνας

Εἰκ. 61. Ἡ ψηφιδωσις τοῦ Μανσωλείου τῆς Πιακιδίας καὶ αἱ ἐν αὐτῷ σαρκοφάγοι (Schultze).

ὁμοιομόρφους· εἰς ἕκαστον τούτων παρίστανται ἀνὰ δύο ἄνδρες ἐνδεδυμένοι κατὰ τρόπον ἀρχαῖκόν διὰ χιτῶνος καὶ ἱματίου, κατ' ἐνώπιον περίπου, καὶ ἐκτείνοντες τὴν δεξιάν χεῖρα. ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς φέρουσι βιβλίον· οὗτοι κατὰ τὴν πιθανωτάτην γνώμην εἶναι ἀπόστολοι ἢ μάρτυρες, ἐν τῷ μέσῳ δ' αὐτῶν εὐρηται ἄγγεῖον, πρὸς ὃ πλησιάζουσιν ἕκα-

τέρωθεν δύο περιστέρα! ἢ ἄλλο τι παραπλήσιον συμβολικῆς πάντοτε σημασίας. Τὰ φατνώματα τῶν δύο ἐκατέρωθεν τῇ εἰσόδῳ σκελῶν ἔχουσι παραστάσεις ἀναλόγους πρὸς τὰς τῶν φατνωμάτων τοῦ κέντρου, πλὴν ὅτι ἐκεῖ ἀντὶ τῶν περιστερῶν εἰκονίζονται ἔλαφοι. Τὰ θέματα ταῦτα παρουσιάζουσιν ἀνάμιξιν τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ἀρχηγόνου τέχνης πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν, ἣτις ἤρξατο μορφουμένη ἀπὸ τῆς Δ' ἐκατονταετηρίδος· πασῶν τῶν συνθέσεων τούτων τὸ ἔδαφος εἶναι χρυσοῦν. Σπουδαιότεραι ὁμῶς τῶν παραστάσεων εἶναι ἡ ἐν τῷ φατνώματι τοῦ σκέλους τοῦ κατάντικρου τῇ εἰσόδῳ καὶ ἡ ἄνωθεν τῆς εἰσόδου αὐτῆς. Καὶ ἐν ἐκείνῃ μὲν παρίσταται ἀνὴρ φέρων ἐπ' ὤμου σταυρὸν καὶ ἐν τῇ χειρὶ βίβλον, πλησιάζων δὲ πρὸς κάμινον καίουσαν, ἐνῷ εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον εὗρηται σκευοθήκη μετὰ βιβλίων ἐφ' ὧν ἀναγινώσκονται τὰ ὀνόματα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Τῆς περιέργου ταύτης σκηνῆς ἐδόθησαν ποικίλαι ἐξηγήσεις· ἐπεκράτησε μὲν ἐπὶ μακρὸν ἡ γνώμη ὅτι ἐνταῦθα παρίσταται ὁ Χριστὸς καίων τὰς βίβλους τῶν αἰρετικῶν, ἀλλὰ βραδύτερον αὕτη ἀνχρήθη ὑπὸ ἄλλης ἣτις φαίνεται πιθανωτέρα· ἐβεβαιώθη δηλαδὴ ἐκ τῆς συγκρίσεως πρὸς ἑτέρας παραστάσεις ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα εἶναι ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος βαίνων γαλήνιος καὶ ἐμπλεὺς πίστεως πρὸς τὸ μαρτύριον¹. Ἡ δὲ ἄνωθεν τῆς εἰσόδου σύνθεσις, ἣτις εἶναι ἡ ἀρίστη καὶ λόγῳ ἐμπνεύσεως καὶ λόγῳ ἐκτελέσεως καὶ χρωματισμοῦ, παριστᾷ τὸν *Καλὸν Ποιμένα* ἐν μέσῳ τοῦ ποιμνίου αὐτοῦ, τῇ δεξιᾷ θωπεύοντα μικρὸν ἄμνόν καὶ τῇ ἀριστερᾷ φέροντα χρυσοῦν σταυρὸν, ἀγένειον ἔχοντα τὸ πρόσωπον καὶ κόμην ξανθὴν καὶ μακράν. Ἡ στάσις καὶ ἡ περιβολὴ τοῦ κλασσικοῦ τούτου τύπου τῆς χριστιανικῆς τέχνης εἶναι μετὰ πολλῆς καλαισθησίας· ὁ μὲν χιτῶν εἶναι διάχρυσος ἀφήνων τὸν τράχηλον γυμνόν, τὸ δὲ ἱμάτιον πορφυροῦν. Τὴν εἰκόνα συμπληροῦσιν ἐκατέρωθεν ἀραιὰ δένδρα καὶ βράχοι, ἐνῷ τὸ ἔδαφος τὸ εἰκονίζον τὸν οὐρανὸν εἶναι κυανοῦν. Τὰ ἡμικυλινδρικὰ θολωτὰ καλύπτουσι χρυσοῖ ἀστέρες ἐπὶ ἐδάφους κυανοῦ, εἰς δὲ τὰ ἄκρα βλαστοειδῆ κοσμήματα καὶ ἀνθέμια. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ μωσαλείου τῆς Πλακιδίας λόγῳ παραστάσεων, ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν τεχνικὴν αὐτῶν ἐκτέλεσιν ἀναμφιβόλως εἶναι ἐκ τῶν ἀρίστων ὅσα περιεσώθησαν ἡμῖν ἐκ τῆς Ε' καὶ Σ' ἐκατονταετηρίδος, καὶ κατὰ τοῦτο πολύτιμα ὅτι παρουσιάζουσιν ἐν ταύτῳ λαμπρὸν σύνδεσμον τῶν ἀφελῶν τύπων τῆς ἀρχηγόνου τέχνης πρὸς τὸν δογματισμὸν, ὅστις ἐκτοτε ἀρχε-

¹ Richter, *Die Mosaiken von Ravenna* σελ. 31 κ. ἐ.

ται ὑποφώσκων ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ. Ἡ ἁρμονία τῶν χρωματισμῶν καὶ ἡ ἀντίθεσις ἣν παρουσιάζει ἡ λευκότης τῶν περιβολῶν πρὸς τὸ κυανοῦν ἔδαφος ἐμποιοῦσιν εἰς τὸν θεατὴν ἐξαιρετικὴν ἐντύπωσιν, ἱλαρὰν καὶ εὐάρεστον, δυσκόλως ἐξαλειφομένην τῆς μνήμης καὶ μαρτυροῦσαν πόσον ἐγνώριζον οἱ καλλιτέχναι τῶν χρόνων ἐκείνων νὰ καθιστῶσι διὰ τῆς διακοσμῆσεως τὰ τοιαῦτα μνημεῖα ἀληθεῖς ἱεροὺς χώρους ἐλπίδος καὶ παρηγορίας.

Ἐν τῇ Ῥώμῃ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ψηφιδωτὰ εἶναι τὰ ἐν ταῖς βασιλικαῖς τῆς Ἀγίας Σαβίνης, Ἀγίου Παύλου (S. Paolo-fuori le mure), τῇ Λιβεριανῇ (S. Maria Maggiore) καὶ τῷ προσευχητηρίῳ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ. Καὶ ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἀνατολῆς δὲν εἶναι τοσοῦτον σαφής, ἐκδηλοῦται δ' ἐν αὐτοῖς μᾶλλον τὸ ἐν Ῥώμῃ ἐπιχωριάζον σύστημα, ἀλλ' ἐν τῇ Λιβεριανῇ βασιλικῇ, ἥτις διεκοσμήθη ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα Σίξτου τοῦ Γ' (432 — 440), τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ μύακος ἔχουσι χαρακτῆρα παλαιοβυζαντιακῆς τέχνης. Ταῦτα ἔχουσι παραστάσεις σκηνῶν τῆς Κ. Διαθήκης, τὸν Εὐαγγελισμόν, τὰ Εἰσόδια, τὴν Προσκύνησιν τῶν Μάγων, τὴν ἐν τῷ ναῷ μετὰ τῶν γραμματέων καὶ νομοδιδασκάλων ὁμιλίαν τοῦ Ἰησοῦ δωδεκαετοῦς κτλ. Ἐν δὲ τῷ θριαμβικῷ τόξῳ τοῦ ἱεροῦ βήματος εὐρηται ψηφιδωτὸν θρόνου ἐν δίσκῳ περιστοιχουμένῳ ὑπὸ τῶν κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου καὶ ὑπὸ τῶν πόλεων Βηθλεὲμ καὶ Ἱερουσαλήμ. Σκηναὶ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης ἐκτυλίσσονται ἐν τοῖς φατνώμασι τοῦ μέσου χώρου τῆς βασιλικῆς, ἐν ὧν τριάκοντα ἑξ, ὧν ἑπτὰ γενόμεναι ἐξίτηλοι ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τοιχογραφιῶν κατὰ τὴν ΙΣ' ἑκατονταετηρίδα.

Ἡ πόλις, ἥτις δικαιούται μετὰ τὴν Ῥαβέννην νὰ καταλάβῃ πρωτεύουσαν θέσιν ἐν τῇ παλαιοβυζαντιακῇ τέχνῃ, εἶναι ἡ Θεσσαλονίκη. ἥτις ὡς ἐκ τῆς ἐπικαίρου καὶ ἐμπορικῆς αὐτῆς θέσεως ὑπῆρξε τὸ σπουδαιότατον μετὰ τὴν βασιλεύουσαν κέντρον τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους καὶ ὁ κραταιότατος τῶν ἐν Εὐρώπῃ προμαχῶνων αὐτοῦ, εἰς ὃν συνετρίβησαν πολλάκις τὰ σμήνη τῶν ἀπὸ βορρᾶ κατερχομένων βαρβάρων. Ἡ μεγάλη τῆς πόλεως ἀκμὴ καὶ ἡ δύναμις καὶ ὁ πλοῦτος ἄρχονται ἀπὸ τῆς Ε' ἑκατονταετηρίδος, εἰς ἣν ἀνάγονται καὶ τινὰ τῶν καλλίστων αὐτῆς χριστιανικῶν μνημείων. Εἰς τοὺς χρόνους τούτους ἀνήκει ἡ πρώτη κατασκευὴ¹ δύο τῶν ἀρίστων βασιλικῶν, ὅσαι περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν,

¹ Λέγομεν ἡ πρώτη κατασκευή, διότι ἀμφότερα τὰ χριστιανικὰ ταῦτα μνημεῖα ὑπέστησαν τοιαύτας βλάβας ὑπὸ πυρκαϊῶν, σεισμῶν καὶ κεραυνῶν κατὰ

ὡν ὁμοῦς ὁ διὰ ψηφιδώσεως διάκοσμος ἢ ἠφανίσθη ἢ (ἐν Ἑσκι Δζουμά) ἀνήκει εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Τὴν ἑλλειψιν ὁμοῦς αὐτοῦ πληροῖ ἕτερον μνημεῖον, ὅπερ εἶναι ἄξιον πολλοῦ λόγου οὐ μόνον διὰ τὰ λαμπρὰ ψηφιδωτὰ ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Τὸ μνημεῖον τοῦτο εἶναι ὁ εἰς μωαμεθανικὸν τέμενος μετατραπείς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Ὁρτὰ Σουλτὰν Ὁσμὰν τσαμίσι).

Ὁ ναὸς ἔχει διάγραμμα περιφερές, εἰκοσιτεσσάρων περίπου μέτρων, διαμέτρου ἐν τῇ βάσει, φέρει δὲ περίξ ἐν τῷ πάχει τοῦ τοίχου ἐπτὰ θολωτὰ παραρτήματα ἐν εἵδει παρεκκλησίων βάθους πεντε περίπου μέτρων καὶ πλάτους ἑξ, ἐνῶ ὀγδοὺν ἐπίμηκες εὐρηται καταντικρὺ τῇ κυρίᾳ εἰσόδῳ, δεκαπέντε περίπου μέτρων μήκους, καταλήγον εἰς κόγχην. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ βῆμα τοῦ ναοῦ καὶ ἔχει ἐσωτερικῶς σχῆμα σταυροειδές, φωτίζεται δὲ ὑπὸ τῶν ἐν τῇ κόγχῃ πέντε ἀψιδωτῶν παραθύρων. Τὸ κύριον σῶμα τοῦ οἰκοδομήματος ὑψοῦται 29,80 μ. ὑπὲρ τὸ ἕδαφος, καταλήγει δ' εἰς ὀροφὴν χθαμαλήν, ὅξειαν ἔχουσιν ἐν τῷ μέσῳ κορυφὴν, ἔσωθεν δὲ σχηματίζει εὐρύτατον τρούλλον ἡμισφαιρικόν, καλύπτοντα ὁλόκληρον τὸν μέσον χώρον. Ἡ διάμετρος αὐτοῦ δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ καθ' ὅλον τὸ ὕψος, διότι ὁ παχύτατος περιφερὴς τοίχος τῆς βάσεως (6 περίπου μέτρων) τελευτᾷ ἄνωθεν τῶν παρεκκλησίων εἰς στέγην στενὴν κεκλιμένην, ἣτις περιβάλλει τὸ οἰκοδόμημα. Ὁ ἄλλος τοίχος κατὰ τὸ ἐν τρίτον λεπτότερος ἐξακολουθεῖ ὑψούμενος ἐσώτερον τῆς στέγης ταύτης, λεπυνόμενος αὖθις κατὰ τὸ μέσον καὶ λήγων εἰς προεξέχουσιν κορωνίδα. Τὸ βάρος τοῦ τοίχου τούτου ὑποβαστάζουσιν ἐν μέρει τὰ θολωτὰ τῶν παρεκκλησίων. Πρὸς φωτισμὸν τοῦ ἐσωτερικοῦ, εὐρηται ἄνωθεν τῶν παρεκκλησίων ἰσάριθμα παράθυρα ἀψιδωτὰ· ὅπως δὲ καταστῇ δυνατὸς ὁ φωτισμὸς τοῦ μὴ δεχομένου κάτωθεν ἐπαρκὲς φῶς ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου, ἤνοιξαν δευτέραν σειρὰν παραθύρων χθαμα-

τὴν μικρὰν περίοδον τῆς βυζαντιακῆς ἱστορίας καὶ τασάκις ἐπεσκευάσθησαν, ὥστε νῦν ἀποτελοῦσι συμπιλήματα ἀρχιτεκτονικῆς διαφορῶν χρόνων. Ὅτι ὁμοῦς τὸ πρῶτον ἰδρύθησαν κατὰ τὴν Ε' ἑκατονταετηρίδα, μαρτυροῦσι σαφῶς τινὰ τῶν κιονοκράνων αὐτῶν ὡς καὶ ἄνωτέρῳ εἴπομεν. Περὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου νῦν ἔχομεν ἀποδείξεις ἀσφαλεῖς ὅτι ἀνεκαινίσθη, ὡς καθορᾶται σήμερον, κατὰ τὴν Ζ' ἑκατονταετηρίδα. Ἰδὲ ὅσα περὶ τούτου ἔγραψεν ὁ κ. J. Laurent ἐν τῇ διατριβῇ αὐτοῦ τῇ φερούσῃ τίτλον *Sur la date des Eglises St Démétrius et Ste Sophie à Thessalonique* (ἐν *Byzantinische Zeitschrift* IV, σελ. 420—434).

λῶν ἢ μᾶλλον φεγγιτῶν ὡσαύτως ἀψιδωτῶν. Ἡ ἐν γένει ὄψις τοῦ μνημείου ἐκφράζει ἄκραν στερεότητα καὶ ἰσορροπίαν, ἀσύνηθες δὲ εἶναι τὸ πάχος πάντων αὐτοῦ τῶν τοίχων. Ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος παρὰ τὸν μύακα εὗρηνται δύο ἀντηρίδες, βραδύτερον ἴσως προστεθεῖσαι ὡς ἐρείσματα τῶν παρακειμένων τοίχων.

Ὁ χρόνος καθ' ὃν ἰδρύθη ὁ ναὸς οὗτος δὲν κατέστη δυνατόν νὰ καθορισθῇ μετ' ἀκριθείας, γενικώτερον ὅμως νομίζεται ὡς ἀνήκων εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖσι τῆς Δ' ἐκατονταετηρίδος ἢ τὸ πρῶτον τῆς Ε'. Ἐν αὐτῷ ἐξόχως ἐνδιαφέρων διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης εἶναι ὁ ψηφιδωτὸς αὐτοῦ διάκοσμος, ὅστις ἀναντιρρήτως εἶναι μεταγενέστερος τοῦ κτιρίου, προγενέστερος ὅμως τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ διαρρύθμισις τῆς ψηφιδώσεως αὐτοῦ παρουσιάζει μεγάλην ἀναλογίαν πρὸς τὸν τοῦ βαπτιστηρίου τῶν Ὁρθοδόξων. Ὡς ἐκεῖ οὕτω καὶ ἐνταῦθα τὸ κέντρον τοῦ εὐρέως τρούλλου ἐκάλυπτε ψηφιδωτὴ εἰκὼν ἐν δίσκῳ, ἧς ἀτυχῶς νῦν σώζονται μόνον λείψανά τινά ἐκ τῆς περιφερείας παριστῶντα φυλλώματα καὶ καρπούς. Μετ' αὐτὴν εὗρητο πλατεῖα ζώνη ἀντιστοιχοῦσα πρὸς ἐκείνην τοῦ βαπτιστηρίου ἐν ἣ εἰκονίζονται οἱ Ἀπόστολοι, αὕτη ὅμως νῦν εἶναι ἐντελῶς ἐξηλειμμένη. Κατωτέρω εὗρηται ἄλλη ζώνη, ἥτις νῦν ὑφίσταται κατὰ τὸ πλεῖστον, καὶ ἥτις ὑποδιαιρεῖται εἰς τμήματα, ὧν ἕκαστον ἀποτελεῖ ἐν σύνολον ἐντελῶς διακεκριμένον. Περιέχει δ' ἐν οἰκοδομῇ πολυδαίδαλον καὶ μετὰ φορτικῆς πολυτελείας κεκοσμημένον καὶ δύο ἔμπροσθεν αὐτοῦ κατ' ἐνώπιον καὶ ἐν στάσει δεήσεως ἱσταμένους ἁγίους. Τὰ οἰκοδομήματα παριστῶσιν εἶδος στοᾶς μετὰ ἄνω ὀρόφου, χωριζομένης εἰς τρία μέρη, τὸ ἐν τῷ μέσῳ σπουδαιότερον, ἡμικυκλικὸν συνήθως καὶ περιστοιχούμενον ὑπὸ κιόνων καὶ τὰς δύο ἑκατέρωθεν πτέρυγας, αἵτινες εἶναι ὅμοιαι πρὸς ἀλλήλας. Ἡ τοιαύτη διαίρεσις εὗρηται καὶ ἐν τῷ ἄνω ὀρόφῳ. Σχηματίζουσι δὲ αἱ κιονστοιχίαι αἱ κοσμοῦσαι τὰ οἰκοδομήματα ἀψίδας καταστίκτους ὑπὸ φυλλωμάτων καὶ τορευμάτων· πολύχρωμα παραπετάσματα ἀναπετάσσονται πρὸ τῶν ἀψίδων, λυχνίαι δὲ κρέμονται ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν καὶ πτηνὰ ἀνὰ δύο ἱστανται ἄνωθεν ἐν τοῖς διαστήμασι· ταῦτα εἶναι πελαργοὶ ἢ ταοὶ ἔχοντες, ὡς γνωστόν, συμβολικὴν σημασίαν. Ἐν γένει τὰ καθέκαστα τοῦ διακόσμου τούτου εἶναι μετὰ πολλῆς φροντίδος καὶ ἐπιδείξεως ἐργασμένα, εἰς δὲ τὴν ζωηρότητα αὐτοῦ προσθέτει πολὺ καὶ ἡ ἁρμονικὴ ἀντίθεσις τῶν χρωματισμῶν πρὸς τὸ χρυσοῦν ἔδαφος.

Πρὸ τῶν οἰκοδομημάτων, ὡς προείπομεν, ἱστανται ἀνὰ δύο ἁγιοὶ ἐν

συμμετρικῇ ἀποστάσει ἀποτελοῦντες πάρισα (pendants) καὶ ἔχοντες παρ' αὐτοῖς ἐπιγραφὰς δηλούσας τὸ ὄνομα αὐτῶν, τὸ ἄξιωμα καὶ τὸν μῆνα καθ' ὃν ἐωρτάζοντο. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων τινὲς ἠφάνισθησαν, αἱ δὲ σωζόμεναι ἔχουσιν οὕτω κατὰ σειρὰν ἀνὰ ζεύγη ¹.

1) α' ΛΕΟΝΤΟΣ
СТРАТС (=στρατιώτου)

ΜΗΝΙ
ΙΟΥΝΙΟΥ

β' ΦΙΛΗ
ΜΟΝΟΣ
ΧΟΡΑΥΛΟΥ
ΜΗΝ. ΜΑΡΤΙΣ

3) ε' ΚΟΣΜΟΥ
ΙΑΤΡΟΥ
ΜΗΝΙΣΕΠ
ΤΕΜΒΡΙΣ

ς' ΔΑΜΙΑ
ΝΟΥΙΑ
ΤΡΟΥΜΗ
ΝΙΣΕ
ΠΤΕΜΒΡ

2) γ' ΟΝΗΣΙ
ΦΟΡΟΥ
СТΡСМΗΝΙ
ΑΥΣ

δ' ΠΟΡ
ΦΥΡΙΟΥ
ΜΗΝΙΑΥ
ΓΣΤΙΣ

4) ζ' ΡΩΜΑ
ΝΟΥ
ΠΡΕСВΕΥ
ΤΟΥ

η' ΕΥΚΑΡ
ΠΙΩΝΟΣ
СТРАТС
ΜΗΝΙΔΕ
ΚΕΜΒΡΙΣ

5) η' ΑΝΑΝΙ
ΟΥΠΡΕС
ΒΕΥΤΟΥΜΗΝΙ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ

[ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ ἐγένετο ἐξίτηλος]

6) θ' ΒΑΣΙΛΙΣ
ΚΟΥСТΡΑΣ

ΑΠΡΙ
ΛΙΣ

ι' ΠΡΙΣΚΟΥ
СТРАТС
ΜΗΝΙ
ΟΚΤΩΒΡΙΣ

7) ια' ΦΙΛΙΠ
ΠΟΥΕΠΙС
ΚΠΙ ΜΗΝ
ΙΟΚΤ

ιβ' ΘΕΡΙΝΟΥ
СТРАТ
ΜΗΝΙ ΙΟΥ
ΛΙΣ.

¹ Τὰς ἐπιγραφὰς ἀναδημοσιεύομεν ὡς αὐταὶ ἔχουσι παρὰ Texier et Pullan ἐν L'architecture byzantine.

Ἐκ τῶν σφζομένων ἀλωδήτων ἀγίων τούτων οἱ μὲν στρατιωτικοὶ φέρουσιν ἄνωθεν τοῦ χιτῶνος χλαμύδα μετὰ πλατείας παρυφῆς, πορπουμένην παρὰ τὸν δεξιὸν ὦμον, πάντες δ' οἱ ἄλλοι εἶναι περιβεβλημένοι διὰ μακροῦ ἐπενδύτου ἄνευ χειρίδων, τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα φαιλόνιον ἢ φαινόλιον, ὅπερ κυρίως εἶναι τὸ λειτουργικὸν ἔνδυμα τῶν ἱερέων καὶ ἐπισκόπων. Τὸ φαιλόνιον εἰς τοὺς ἐνταῦθα εἰκονιζομένους ἀγίους κατέρχεται μέχρι σχεδὸν τῶν ποδῶν, ὑποφαίνεται δὲ μικρὸν μέρος τοῦ ποδήρους χιτῶνος. Ὅτι ξενίζει πως ἐνταῦθα εἶναι ὅτι τὸ ἔνδυμα τοῦτο φέρεται καὶ ὑπὸ τῶν ἀγίων τῶν μὴ ἐχόντων ἱερατικὰ ἄξιώματα, ὅπερ καθιστᾷ πιθανωτάτην τὴν γνώμην ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς προσηλώθησαν ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τὰ ψηφιδωτά, τοῦτο ἦτο ἐν κοινῇ χρήσει¹.

Ἐκ τῶν ἀγίων τούτων ὁ μὲν Ῥωμανὸς ἔχει λευκὸν τὸν πῶγωνα εἰς δύο διασχιζόμενον καὶ φέρει φαιλόνιον βαθυροδόχρουν, ὁ δὲ παρ' αὐτῷ Εὐκαρπίων ἔχει ἀγένειον νεαρὸν πρόσωπον καὶ κόμην ξανθὴν, οὐλὴν καὶ παχείαν, φέρει δὲ ὁμοίου χρώματος χλαμύδα. Ὁ Φίλιππος ἔχει φαλακρὰν τὴν κεφαλὴν καὶ ξανθὸν σφηνοειδὲς γένειον, φέρει δὲ χιτῶνα καὶ φαιλόνιον χρώματος κυανοῦ ἀνοικτοῦ, ὁμοίαν δὲ περίπου φυσιογνωμίαν καὶ χρωματισμὸν ἐνδύματος ἔχει ὁ παρ' αὐτῷ Θερίνος. Ὁ Ὀνησιφόρος ἔχει πρόσωπον ἀγένειον, κόμην οὐλὴν καὶ φέρει χλαμύδα ὑποκύανον. Ὁ Πορφύριος ἔχει φαῖν γένειον εἰς δύο διασχιζόμενον καὶ ἔνδυμα ὡσαύτως ὑποκύανον. Ὅμοιομόρφως ἐνδεδυμένοι διὰ φαιοῦ φαιλονίου εἶναι οἱ Κροσμᾶς καὶ Δαμιανός, ἀλλ' ὁ μὲν πρῶτος ἔχει γένειον λευκόν, ὁ δὲ δεύτερος ἔχει ἀγένειον νεαρὸν πρόσωπον καὶ κόμην καστανήν. Ὁ Βασίλεισκος τέλος ἔχει κόμην μακρὰν καὶ ξανθὴν, ἀγένειον πρόσωπον καὶ φέρει χλαμύδα κυανήν. Αἱ πτυχώσεις τῆς περιβολῆς τῶν ἀγίων τούτων καὶ ὁ ἁρμονικὸς χρωματισμὸς αὐτῆς προσδίδουσιν εἰς τὰ ψηφιδωτά ἑξαίρετικὴν καλλονήν, μαρτυροῦσι δὲ τελείαν γνῶσιν τῶν κανόνων τῆς φωτοσκιάσεως. Ἡ ἐν γένει μορφή τῶν εἰκόνων ἐμφαίνει πολλὴν καλαισθησίαν καὶ συνθετικὴν δύναμιν τοῦ μουσειωτοῦ, ὅστις κατ' ὁρθεὶς νὰ δώσῃ εἰς τὰ εἰκονιζόμενα ἐνταῦθα πρόσωπα ὅψιν ἀναγλύρων ζωηρῶς ἐξεχόντων ἐν μέσῳ τοῦ χρυσοῦ ἐδάφους. Τὰ ψηφιδωτά ταῦτα εἶναι πολυτιμότερα καὶ κατὰ τοῦτο, ὅτι μαρτυροῦσιν ἴδιον σύστημα ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν εἰκόνων ὅπερ φαίνεται ὅτι ἐμορφώθη καὶ ἐπιχωρίαζεν ἐν Θεσσαλονίκῃ².

¹ Bayet, *Recherches* σελ. 86.

² Χρωμολιθογραφικὰς εἰκόνας καὶ περιγραφὰς ἐκτεναῖς τῶν ψηφιδωτῶν ἐδημοσίευσαν οἱ Texier et Pullan ἐν *L'Architecture byzantine* πίν. 30-34 σ. 119 κ.ε.